

УДК 811.161.2

З. Й. КУНЬЧ
(Львів, Україна)

КЛАСИФІКАЦІЯ МОВНОСТИЛІСТИЧНИХ ЗАСОБІВ У РИТОРИЧНОМУ ВЧЕННІ ТЕОФАНА ПРОКОПОВИЧА

Розглянуто класифікацію мовностилістичних засобів у риторичному вченні Теофана Прокоповича, що дало змогу виявити особливості становлення цієї термінологічної системи. Виявлено оригінальний підхід автора, який взяв до уваги застосування фігур і тропів. Зроблено висновки щодо синонімії та деяких інших лексико-семантичних явищ, виявлених у ній. Надано рекомендації щодо використання запозичених лексем у ролі термінів.

Ключові слова: українська мова, термінологія, мовностилістичні засоби, риторична фігура, троп.

Історичний аспект дослідження термінологічних систем набуває в наш час особливої актуальності, оскільки за такого вивчення можна робити висновки щодо динаміки розвитку певної галузі знань і виявляти різні підходи до розгляду окремих питань. Адже, як справедливо писав І. Огієнко, “термінологія не повстає відразу, а звичайно витворюється самим життям упродовж віків духовного життя, потребує традиції для свого усталення” [3, с. 51]. З другого боку, дослідження різних типів класифікації наукових понять і термінів дає змогу говорити про ступінь систематизації наукової системи на певному історичному етапі її становлення, керуючись основною засадою соціоісторичної лінгвістики: “теперішнє треба пояснити минулим” [5, с. 154]. Це важливий дослідницький аспект когнітивного термінознавства, яке звертає увагу на “такий ракурс дослідження термінології, як зіставлення різних етапів наукового пізнання якогось об’єкта з етапами його термінологічної номінації в певній галузі знання” [1, с. 98]. Стилістичні засоби мовлення — це предмет зацікавлення і стилістики, і риторики, тому до тематичної класифікації риторико-стилістичних засобів мовлення вдавалися різні вчені, починаючи від авторів найдавніших українських стилістичних і риторичних трактатів. Т. Прокопович, як автор вагомого в українській науці латинськомовного посібника “Про риторичне мистецтво”, теж чималу увагу приділив тлумаченню риторичних фігур, певним чином систематизувавши їх.

© З. Й. КУНЬЧ, 2015

В одній із наших праць [2] про становлення української риторичної термінології подано ґрунтовний аналіз розвитку термінології української риторики, у зв'язку з чим звернено увагу на деякі аспекти генези терміносистеми риторичних фігур і тропів. Проте класифікаційні концепції Т. Прокоповича у терміносистемі мовностилістичних засобів мовлення ще не були об'єктом окремого дослідження. Завдання цієї розвідки – проаналізувати підходи до тематичної класифікації риторико-стилістичних засобів мовлення у посібникові Т. Прокоповича з проєкцією¹ на сучасний етап розвитку стилістичних учень. Це дасть змогу простежити динаміку становлення цієї терміносистеми і зробити певні висновки щодо лексико-семантичних процесів, відображених у ній. Матеріалом для дослідження стали переклади книги “De arte rhetorica”, опубліковані у 1-му томі тритомника “Феофан Прокопович. Філософські твори” (1978) та в книзі “Феофан Прокопович. Філософські праці. Вибране” (2012).

Працю Т. Прокоповича датовано початком XVIII ст., тому вона значною мірою увібрала в себе ознаки барокового стилю, який, як відомо, величезну увагу приділяв мовному орнаментуванню – прикрашуванню тексту розмаїтими мовностилістичними засобами. Водночас автор уже перебуває під впливом сучасних йому риторико-стилістичних теорій західноєвропейських учених, насамперед польських та італійських. У передмові до видання філософських праць Т. Прокоповича зазначено, що “підручник Т. Прокоповича – яскравий зразок переходу від барокового стилю до класицизму. Як ні в кого з попередників, у нього великий вихід на суспільно-політичну проблематику при викладі матеріалу риторики” [4, с. 163]. Мовностилістичним засобам у праці приділено чимало уваги, їх розписано дуже детально і з наведенням прикладів, як це звичайно буває у шкільних підручниках.

У розділах четвертої книги “Про словесне вираження” середньовічний ритор подає власну класифікацію риторичних засобів, що їх використовують оратори у своїх промовах, наголосивши при цьому: “під мовними фігурами я тут розумію також тропи” (ПФ, с. 270). Отож, для означення поняття будь-якого мовностилістичного (риторичного) засобу Т. Прокопович використовує термін *мовна фігура* або просто *фігура* і дає таке визначення відповідного поняття: “Мовною фігурою називається те, що виражається граціозніше, красивіше, ніж звичайно прийнято” (ПФ, с. 270). Взнявши за основу традицію, започатковану давньоримським ритором М. Т. Цицероном, про три завдання оратора (вчити, веселити і зворушувати), Т. Прокопович у своєму посібникові класифікує фігури на три великі розряди відповідно до мети оратора: *повчальні фігури*, *розважальні фігури* і *фігури, які служать для зворушення душі*. Будучи людиною дуже освіченою і обізнаною як у вченнях античних та візантійських авторів, так і в риторичних настановах сучасних йому дослідників, Т. Прокопович, зрозуміла річ, знав класифікаційні підходи щодо мовностилістичних засобів, він навіть про це зазначає перед викладом своєї теорії. Ритор пише, що класифікації мовних фігур створювали різні вчені, але його підхід допоможе “краще пізнати їх застосування”, адже якщо цього не зрозумієш, то “хоч будеш застосовува-

¹ За чинним правописом *проєкцією*.

ти фігури, це буде не прикраса, а вада мовлення” (ПФ, с. 270). Кожному розрядові риторичних фігур Т. Прокопович присвячує окремий розділ четвертої книги: розділ 8 – “Про мовні фігури, що сприяють красномовству”, розділ 9 – “Про фігури для прикрашування», розділ 10 – “Про фігури, які служать для зворушення душі”.

Повчальні фігури вчений аналізує у 8-му розділі. (Деякі терміни, що їх подає Т. Прокопович, мабуть, маловідомі сучасному філологу, тому ми подаємо коротке пояснення їх у дужках). До цього розряду, на думку Т. Прокоповича, належать *антизевгменон* (те саме, що *зевгма*), *апостасис* (перелік частин), *характеристика* (опис зовнішності чи характеру персонажа, про якого йдеться у промові), *епаналепсис* (повторення тієї самої фрази після кількох колонів), *пролепсис* (коли ми самі собі закидаємо те, що нам мали б закинути супротивники), *синтаксичне зміщення* тощо. На прикладі останнього терміна можна помітити, що автор застосував невдалий підхід для класифікації, бо він і сам не може однозначно пояснити суть цього терміна, трактуючи його як щось середнє між порівнянням і антитезою: “*Синтаксичне зміщення* полягає в тому, що при порівнянні особи або речі відокремлюються з огляду на різницю між ними, і виникає фігурне порівняння. Якщо завдяки протиставленню виявляється відношення між протилежними речами, то цей випадок ближчий до *антитези* (про яку ще йтиметься) і буде мати розважальний характер, а інколи буває проста протилежність тільки тому, що слухач навчився, яка є різниця між речами або особами, як ось маємо, наприклад: “Ми помітили різні замилювання // в душах юнаків, хоч вони були братами: один жив бажанням до слави і любов’ю до чеснот, шукав трудолюбивого життя, а другий дбав про гроші і вважав багатство найбільшою чеснотою” (ПФ, с. 171). А *антитезу*, яку ритор зараховує до *прикрашувальних* промов, пояснено так: “*антитеза* – це у тому самому вислові єдність протилежностей, звідки виникає дивна насолода, бо здається ніби чудом, я не знаю, як виявляється, коли кажуть, що справи, які собі протиставлені, все-таки сходяться” (ПТ, с. 164). Можна припустити, що Т. Прокопович намагається відшукати якусь різницю між цими двома поняттями, тому й дає їм різні назви, та ця спроба йому не дуже вдається.

Другий розряд – *фігури для прикрашування* – Т. Прокопович визначає так: ці фігури “звеселяють душу і слух, прихиляють до оратора вдячність і доброзичливість усіх, подають справи, які прикрашають, гарними і привабливими” (ПТ, с. 163). До них, на думку вченого, належать: *анакладис* (перетворення думки, як в Аристотеля “життя того є найщасливішим, у кого мудрість допомагає щастю, а щастя мудрості”), *антистаза* (коли те саме слово повторюють другий раз, але вже у протилежному значенні), різні інші засоби, що базуються на протиставленні (*антитетон*, *антитеза*, *антономазія*, *оксиморон*, *дистрибуція*), *безсполучниковість*, *повтор*, *метонімія*, *повчальний приклад*, *перифраза*, *синекдоха* тощо. Ми вже робили припущення про певну штучність підходу Т. Прокоповича. Для ілюстрації неспроможності цієї концепції наведемо ще один приклад. Прикрашувальну фігуру *дистрибуцію*, або *діерезу*, автор трактує так: “це приємна фігура, коли багато подібного чи протилежного за своєю суттю перелічують так,

що кожне [наділяють] своїм; це може бути слово чи епітет, або кожне наділене іншим. Так, Вергілій, подаючи свою думку, що не кожному підходить будь-яка земля: “Тут хліба, а там виноград урожайніше сходить, десь в інших краях пасує дереву і самі по собі зеленіють трави, чи ти не бачиш? Індія виготовляє слонову кістку, розніжені сабеї – пахучі смоли, голі халіби – залізо, боброву струю з важким запахом – Понт. Епір посилає елідських кобил для олімпійських нагород” (“Георгіки”) (ПТ, с. 163). Важко збагнути, чому Т. Прокопович вважає, що ця фігура більше служить для краси вислову, ніж для зворушення душ чи для повчального роду промов.

У 10-ому розділі автор подає тлумачення *фігур, які служать для зворушення душ*: *анаканозис* (звертання до слухачів), *анадиплосис* (повторення через якоесь переживання), *антифора* (наведення аргументу суперника, щоб його спростувати), *антиагога* (ствердження негативного, але наголошення на майбутній винагороді за це), *антифраза* (кажуть, що не будуть говорити про щось, тим самим уже це називаючи), *антистрофа* (сучасний термін *епіфора*), *афоризм, чи діоризм* (виправлення сказаного слова: “з усією уважністю чи, краще сказати, побожністю”), *апорія* (висловлення сумніву), *апосіопеза* (замовчування) та численні інші. Звернімо увагу на термін *антифора* і порівняймо визначення цього поняття із визначенням поняття “*пролепис*”, яке Прокопович зараховує до *повчальних фігур*: *антифора* – “коли предмети доказів суперника виставляємо ще раз, щоб їх заперечити: “Дійсно, було двояке щастя в битві, було б і т. д.”, її часто вживаємо при спростуванні” (ПТ, с. 168); *пролепис* – “коли те, що, на нашу думку, нам повинні закинути противники, ми самі собі закидаємо. Часто його застосування буває в обґрунтуваннях і спростуваннях” (ПФ, с. 279). По суті, у цих визначеннях ідеться про те саме поняття. Та й сферу вживання обох фігур Т. Прокопович окреслює однаково. Тому залишається незрозумілою мотивація вченого одну фігуру зарахувати до одного розряду, а іншу – до іншого.

Більше того, подаючи визначення терміна *метафора*, Т. Прокопович пише: “цей троп поширений і всім відомий, він зручний для будь-якого завдання оратора [підкреслення наше – З. К.]” (ПТ, с. 167). Тобто формально зараховуючи *метафору* до прикрашувальних фігур, учений відразу наголошує, що цей троп можна використовувати і для повчання, і для зворушення слухачів. Виходить, що сам Т. Прокопович не до кінця розуміє підстави для свого класифікаційного підходу.

Врешті-решт відповіді на наші питання знаходимо-таки в розділі 11 “Про використання фігур з погляду троякого роду висловлювання”, в якому Т. Прокопович прив’язує кожен розряд фігур до одного із стилів мовлення (низького, середнього чи високого). Схематично це виглядає так:

Назва розряду фігур	Назва стилю
Ті, що стосуються повчання	Низький стиль
Ті, які служать для розважання	Середній (барвистий) стиль
Ті, що служать для душевного зворушення	Високий стиль

Чітко розмежувавши кожен розряд фігур стилем мовлення, Т. Прокопович зрештою приходиться до висновку, що “всі фігури першого порядку мають місце у середньому, а також у високому стилі, коли треба щось ви-

кладати і насолоджувати <...>”; “фігури другого порядку не всі слід утримувати від низького або високого способу мовлення, вони можуть переселятися і в один, і в другий, неначе чужинці, якщо братимеш до уваги місце, або час, або природу слухачів <...>”; “фігури третього порядку можуть бути навіть у найнижчому стилі мовлення, найбільше, якщо справа буде сумна, то всі можуть бути у висновках” (ПТ, с. 173). Тобто, по суті, вчений сам спростовує об’єктивність свого підходу до класифікації стилістичних засобів, адже виходить, що фігуру будь-якого розряду оратор може використовувати у будь-якому стилі мовлення, і класифікація фігур із погляду сфери їхнього застосування втрачає своє підґрунтя. Більше того, Т. Прокопович стверджує, що для правильного використання риторичних засобів оратор має скористатися своїм мовним чуттям, талантом, а це вже суб’єктивність, а не науковий підхід. Учитель красномовства твердить, що за своєю природою деякі фігури “прагнуть або до серйозного, або до приємного”. Отож якщо їх “застосовувати у невластивих темах (а треба бачити, можуть застосовуватися [фігури] і які саме), то вони неначе приймають інший вигляд” (ПТ, с. 173).

Отже, можемо констатувати, що Т. Прокопович, все ще перебуваючи під впливом барокових уподобань, старається у своєму підручнику дати характеристику дуже широкого спектру наукових понять, які він зараховує до мовних фігур. Для систематизації цього матеріалу він скористався оригінальним, але досить невдалим, особливо з погляду сучасного дослідника, підходом, взявши за підставу для розмежування загальне завдання оратора (повчати, розважати, зворушувати). Це й призвело до того, що деякі поняття він штучно розмежує під різними назвами і зараховує до різних розрядів, а про деякі зазначає, що їх можна використовувати у будь-якому стилі (високому, середньому, низькому).

Для означення риторичних понять, охарактеризованих у підручнику Т. Прокоповича, автор використовує латинську термінологію, іноді покликаючись на давньогрецькі терміни. Серед ужитих ним номінацій лише близько третини становлять ті, які використовує сучасна риторика або стилістика (наприклад, *оксиморон*, *метафора*, *антитеза*, *інверсія*, *анафора* тощо). Переклад цих термінів українською мовою не викликає труднощів у перекладачів, оскільки відповідні назви вже усталилися в сучасній науці. Деякі з термінів сучасна терміносистема не використовує, але вони трапляються в підручниках інших авторів, наприклад, термін *харієнтизм* – “вишукана фігура, коли ми когось вражаємо, навіть гостро, але з якоюсь приємністю, так що звичайно цьому одному, про якого це говориться, буває досадно, а іншим слухачам здається милим і приємним” (ПТ, с. 165). Цей термін згодом подає М. Довгалевський, тлумачачи його як один із видів іронії: *харієнтизм* – “риторична фігура, що полягає у висловленні гострої, грубої думки ввічливо-ласкавими словами” (РС, с. 312).

Однак, як бачимо з наведених вище прикладів, Т. Прокопович часто використовує терміни, яких сучасна наука не успадкувала. У зв’язку з цим у перекладачів виникають досить серйозні проблеми. Розв’язати їх простіше, якщо латинськомовний автор, уживаючи свою, оригінальну номінацію для

означення певного наукового поняття, надає докладне пояснення суті цього поняття, а тлумачення супроводжує вдалим прикладом. Тоді можна відшукати сучасну назву відповідного поняття, а терміносистема мовностилістичних засобів просто поповнюється ще одним терміном-синонімом. Так, до прикладу, фігуру повторення того самого слова чи фрази наприкінці кількох фрагментів тексту, яку сучасна стилістика визначає за допомогою терміна *епіфора*, Т. Прокопович називає *антистрофа*, або *конверсія*. Зважаючи на те, що термін *епіфора*, як і *антистрофа*, має давньогрецьке походження, ми можемо припустити, що обидва терміни вживали за часів Т. Прокоповича, однак ритор обрав лише один із них, а другий переклав латинською мовою, можливо, слідуючи сучасній йому традиції (відомо, що він спирався на середньовічні західноєвропейські взірці), або ж вважаючи лексеми *антистрофа* і *конверсія* вдалішими, точнішими. Інший приклад: характеризуючи термін *антизевгменон*, автор подає відразу синонімічну лексему *зевгма*, яку й закріпила за собою сучасна терміносистема. Тож обидва терміни сьогодні функціонують як історичні синоніми.

Складніша проблема виникає у перекладачів, якщо трактування певних понять у Т. Прокоповича виявляється розмитим, а відповідним терміном не послуговуються ні сучасна стилістика, ні риторика. Тоді здогадатися, про яке саме поняття він говорить, досить непросто, і тоді терміносистема мовностилістичних засобів поповнюється ще однією назвою фігури, можливо й штучно. До прикладу, ми помітили, що Т. Прокопович подав не дуже вдалі тлумачення термінів *патопея*, яку він зараховує до зворушувальних фігур, і *характеризма*, яка числиться серед повчальних фігур: *патопея* – “коли ми виразно виставляємо якість переживання: гнів, радість, біль; спосіб майже такий самий, як у *характеризми*” (ПТ, с. 171).

Зовсім складно сучасному дослідникові обґрунтувати підставу для розмежування під різними назвами, по суті, того самого поняття, як ми вже бачили на прикладі термінів *антифора* і *пролепис*, *синтаксичне зміщення* і *антитеза*. Можливо, це знадобилося Т. Прокоповичеві для того, щоб проілюструвати використання цього мовностилістичного засобу в різних типах промов. Подібне спостерігаємо й на прикладі термінів *етологія* та *характеристика*, але вони, на думку Т. Прокоповича, належать до одного розряду фігур – до повчальних. Автор пише: “*Етологія* – це те саме, що мова на моральну тему, коли описуються чийсь звичаї. Це те саме, що *характеристика*” (ПФ, с. 278). Можливо, і сам середньовічний ритор заплутався в незліченній кількості термінів, які подають барокові підручники з риторики. Цю нашу тезу ілюструє його тлумачення термінів *паронімія* і *парономазія*. Він пише: “*Парономазія* – це якась гармонія звуків, коли слова в разі зміни букв або складів видаються більш співзвучними, ніж неспівзвучними: *omen – pomen, illustris – pallustris* і таке інше”, а далі “*паронімія* – це майже таке саме, як попереднє: але не тільки у звуковій голосу, але й у самих справах може виникати якась співзвучність промови” (ПТ, с. 168).

Класифікаційний підхід Т. Прокоповича не знайшов підтримки ні в його сучасників, ні згодом, у вченнях наступних періодів, можливо, саме через його штучність і неспроможність. Риторичні посібники XVII–XVIII

століть звичайно поділяють риторичні засоби на дві групи: *фігури думки* (*figurae sententiarum, schemata*) і *словесні фігури* (*figurae verborum*). Основна різниця між цими двома класами фігур полягає в тому, що фігури думки залежать виключно від уявлення або зміни думки: фігура залишається такою самою, навіть якщо в ній змінити всі слова, а фігури слів, навпаки, зникають у разі зміни слів, залежать від них. Цей підхід ліг в основу сучасного поділу мовностилістичних засобів на риторичні (стилістичні) фігури і тропи.

Підсумовуючи дослідження тематичної класифікації риторико-стилістичних засобів мовлення Т. Прокоповича, можемо зробити кілька висновків. По-перше, Т. Прокопович застосував оригінальну концепцію, покласифікувавши мовностилістичні засоби на три великі розряди відповідно до трьох завдань оратора (вчити, веселити і зворушувати): *повчальні фігури, розважальні фігури і фігури, які служать для зворушення душі*. Хоч ця концепція видається нам невдалою, та автор сформулював основну її перевагу – вона дає змогу “краще пізнати застосування” риторичних фігур. По-друге, працюючи на зламі двох епох, Т. Прокопович усе ще перебуває під впливом барокового стилю, намагаючись описати у своєму підручникові численні фігури і тропи. Деякі поняття він трактує досить невдало, можливо, тому, що й сам уже не помічає їхньої специфіки, а може, тому, що прагне обмежити їх лише певною сферою застосування, що йому не дуже вдається. По-третє, Т. Прокопович не надто замислюється над тим, що одному поняттю в науці має відповідати єдиний термін, тому він часто вживає кілька назв для того самого поняття, застосовує терміни, яких не вживають ні його сучасники, ні вчені пізніших історичних періодів, наче шукаючи якнайвлучнішу номінацію. По-четверте, вчений усвідомлював важливість того, щоб значення лексеми, використаної в ролі терміна, охоплювало всю специфіку означуваного поняття, тому практично кожний термін давньогрецького походження Т. Прокопович супроводжує латинським еквівалентом. Хоча така практика призводить до появи численних термінологічних синонімів, цей досвід, на нашу думку, вартий наслідування у нинішній час, коли терміносистеми, особливо новітніх наукових дисциплін, перенасичуються чужомовними лексемами, які не тільки викликають труднощі у сприйманні, а й засмічують наше мовлення невластивими для української мови фонетико-граматичними конструкціями.

Отже, терміносистема мовностилістичних засобів у XVII–XVIII ст. була мало впорядкованою, тому дослідники шукали свої підходи для її упорядкування і довільно добирали назви для певних наукових понять. Сучасне термінознавство у зв'язку з цим має справу з численними термінами-синонімами.

1. *Іващенко В.* Термінологічна репрезентація типологічних різновидів енантіосемії в когнітопросторі лінгвістики / В. Іващенко // Вісник Національного університету “Львівська політехніка”. Серія “Проблеми української термінології”. – 2010. – № 675. – С. 98–105.
2. *Куньч З.* Українська риторична термінологія: історія і сучасність : монографія / З. Куньч. – Львів : Вид-Огієнко І. Рідне писання. Український правопис і основи літературної мови / І. Огієнко. – Жовква, 1933. – 146 с.

3. *Прокопович Т.* Філософські праці. Вибране / Т. Прокопович. – К.: “Дніпро”, 2012. – 615 с.
4. *Фаріон І.* Діяхронна соціолінгвістика: історія терміна та галузі мовознавства / І. Фаріон // Вісник Національного університету “Львівська політехніка”. Серія “Проблеми української термінології”. – 2014. – № 791. – С. 154–162.

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- РС – *Куньч З.* Риторичний словник / З. Куньч. – К.: “Рідна мова”, 1997. – 341 с.
ПТ – *Прокопович Т.* Філософські праці. Вибране / Т. Прокопович. – К.: “Дніпро”, 2012. – 615 с.
ПФ – *Прокопович Ф.* Філософські твори : [в 3 т.] / Ф. Прокопович. – К.: “Наукова думка”, 1979. – Т. 1: Про риторичне мистецтво. Різні сентенції. – 511 с.

Z. J. Kunch

CLASSIFICATION OF LINGUISTIC-STYLISTIC MEANS
IN THE RHETORICAL DOCTRINE OF THEOPHAN PROKOPOVICH

In the rhetorical doctrine of Theophanes Prokopovich we consider the classification of linguistic-stylistic means, which made it possible to identify some features that formed this terminological system and explain the nature of some lexical-semantic phenomena that was found in it. Detected an original approach of the author, which took into account application of figures and tropes, it is made the conclusions about synonyms and some other lexical-semantic phenomena found in it. Recommendations about the using of borrowed lexemes as terms are given.

Key words: the Ukrainian language, terminology, linguistic-stylistic means, rhetorical figure, trope.